

Розділ II

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

*С. М. Тимченко, доктор історичних наук, доцент
(Запорізький юридичний інститут МВС України)*

ГЕНЕЗА ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

кінця XIX — початку XX ст.

Творення громадянського суспільства, здатного стати, з одного боку, гарантом і умовою існування правової держави, а з іншого — створити умови для вільного і рівного розвитку кожної людини є одним з ключових завдань сучасної України.

Розуміння даної проблеми певною мірою ускладнюється відсутністю, відповідно до чинного законодавства, громадянського суспільства як суб'єкта правовідносин. Це, однак, не обмежує можливості щодо його теоретико-правових узагальнень, тим більше, що основна частка інститутів громадянського суспільства юридизовані і знайшли певне теоретичне обґрунтування.

Кваліфіковане розуміння даної проблеми можливе за умови осмислення історичного досвіду, узагальнення існуючих уявлень про сутність громадянського суспільства, механізм правового регулювання основних його інститутів та взаємодію з державою, в першу чергу, правовою.

Особливий інтерес уявляють політико-правові ідеї кінця XIX — початку XX ст., адже саме на цей період приходить два протилежних підходи до проблем стосунків суспільства та держави. Західні демократії протягом цього часу та у наступний період суттєво розвинулись, при цьому ключовими чинниками їх зміцнення було формування та функціонування інституцій громадянського суспільства, включаючи свободу економічної діяльності, політичних структур, посилення контролю суспільства за діяльністю держави. Радянська тоталітарна модель, що активно розбудовувалась одночасно, базувалась на діаметрально протилежних теоретичних установах, суть яких полягала у повному підпорядкуванні суспільства державі, обмеженні економічної активності інди-

віда, однопартійній системі, практично повній відсутності контролю суспільства за діяльністю держави. Історія все розставила по своїх місцях і крах радянського тоталітаризму став явним підтвердженням правильності саме першого шляху.

В той же час, сліпе копіювання існуючих форм на заході взаємодії суспільства і держави неможливий, а умови «посттоталітарної» держави вимагають своїх, специфічних підходів. Базою для них може стати осмислення проблеми політико-правовою думкою. Остання, на відміну від нормативно-правових документів, більш вільна в судженнях та оцінках, що створює можливість існування часто альтернативних підходів.

Обмежені межі статті не дозволяють розкрити всі існуючі підходи до проблеми, а тому зупинимося переважно на тих із них, що присвячені питанням взаємодії громадянського суспільства, правової держави, обмежившись рамками рубежу ХІХ — початку ХХ ст. Саме в цей період означена ідея набула не просто теоретичного звучання, а і конкретного наповнення. Вона знайшла втілення в правовій системі багатьох держав, їх конституціях та інших законодавчих актах, формуванні інститутів громадянського суспільства.

Для України, як в даний, так і послідовні періоди, проблема мала особливе значення, виходячи з того, що не маючи власної державності та будучи поневоленням протягом сторіч, український народ був вимушений підтримувати своє існування у формах, подібних до громадянського суспільства. Саме тому, завдяки цій традиції, а також під впливом сучасних тенденцій на Заході, нині проявляється тенденція наголошувати на привабливості громадянського суспільства, ставлячи його за ідеал вищий, аніж держава.

В дослідженні проблем громадянського суспільства українською політико-правовою думкою рубіж ХІХ – ХХ ст. має особливе, непересічне місце. Це пов'язано з кількома обставинами. По-перше, у зв'язку з реалізацією, починаючи з 60-х рр. ХІХ ст. буржуазних реформ, а особливо в період революції 1905 – 1907 рр., почалось формування важливих інститутів громадянського суспільства, включаючи приватний капітал, підприємництво, політичні партії, періодичну пресу тощо. Період реакції, що за цим наступив, та хвиля першої світової війни, революції, громадянської війни і визвольних змагань 1917 – 1920 рр., порушивши еволюцію суспільного розвитку та зупинивши поступ не змогли справити впливу на розвиток суспільно-правових узагальнень, які віднині могли спиратись на елементарний практичний досвід.

З іншого боку рубіж ХІХ — початку ХХ ст. сприяв знайомству політико-правової думки України з надбанням розвинутих країн

світу, в першу чергу, західних демократій з досвідом творення громадянського суспільства. Період, що затим наступив в Україні, відзначався монополією часто викривленої марксистської доктрини у вигляді ленінізму- сталінізму. В її розумінні громадянське суспільство розглядалось як спроба буржуазних фахівців приховати за цим поняттям такі ключові проблеми як приватна власність, класовий поділ і класові інтереси, класову боротьбу тощо. Радянське правознавство сталінської доби зводило сутність держави до диктатури пануючого в суспільстві класу, необмеженої законами і побудованої на насильстві. В теорії і практиці радянського будівництва панували публічно-правові засади, загальнодержавні інтереси, які протиставлялись як індивідуальним, так і колективним, в тому числі громадянському суспільству.

Можна констатувати, що на початок ХХ ст. правова думка України мала стати традицією розуміння сутності та шляхів розбудови громадянського суспільства. В цей період їх основна кількість розвивалась в руслі соціал-демократії, що все сильніше набувала національного забарвлення.

О. Ф. Кістяківський — відомий український правознавець кінця ХІХ ст., визначаючи необхідність домінування загальнолюдських, а не корпоративних цінностей звертав увагу на необхідність врахування в юридичній діяльності «реальних потреб життя суспільства» [1]. Він відстоював органічну теорію розвитку держави, відповідно до якої «юридичне життя народів... є самостійним органічним явищем», а закони функціонування природи та суспільства близькі між собою, бо «людина і суспільство підвладні тому ж самому світовому закону, як і весь Всесвіт» [2].

М. Драгоманов, вивчаючи процеси формування держави та місця у цьому процесі громад (общин), будучи одним з фундаторів українського лібералізму, вніс суттєвий внесок у розвиток концепції суспільства, що ґрунтується на ідеї асоціації гармонійно розвинених особистостей. Досягнення цього ідеалу, що знайшов концентрований вираз у його конституційному проєкті «Вольний Союз» — «Вільна Спілка», бачилося Драгоманову через створення федерації з максимального децентралізацією та самоврядуванням областей [3].

Близьке трансформувавши ідеї класичного західноєвропейського лібералізму, Драгоманов науково обґрунтував доцільність конституції як універсального засобу досягнення політичної свободи. При цьому остання розумілась як співпраця суспільства і особистості, що реалізується через народне представництво в центрі і на місцях.

Беззаперечною умовою такого розвитку була конституційно-правова держава, ключове місце в якій відводиться органам місце-

вого самоврядування. Реалізація ідеї децентралізації державної влади повинна була з точки зору М. Драгоманова забезпечити активізацію усієї громадськості у вирішенні важливих державних справ.

Суть держави, виходячи з позицій М. Драгоманова, полягає не у формі її побудови, а у правах, якими наділені громадяни, змісті правового статусу свободи особи в даній державі. Розглядаючи суть права за таких умов, М. Драгоманов вказував, що закон і право є виразом всезагальної волі народу, нації, і лише на цій всезагальності може ґрунтуватися закон.

Як свідчить аналіз наукового доробку М. Драгоманова, ключовою рисою його розуміння суспільних проблем, свободи індивіда було їх бачення через призму прав людини. З іншого боку проблема прав людини була пов'язана з правами народу. Для Драгоманова свобода народу і свобода людини є взаємозв'язаними елементами єдиної правової системи. Національна гармонія та право народу на самовизначення були для нього ключовими передумовами повноцінного та гармонійного розвитку людської особистості. Виступаючи свого часу за реалізацію ідеї «общерусскости», Драгоманов зрозумів хибність цих поглядів, і, як вказує Т. Андрусак, «до кінця життя залишався стійким захисником українських інтересів, прагнучи збагатити національно-визвольний рух українського народу прогресивними ідеями, які виробила світова думка і які йому як ученому і політичному діячеві європейської рівня були добре знані» [4]. Ідея «державного народу» була ключовою для всієї творчої спадщини М. Драгоманова.

Чільне місце у теоретичних напрацюваннях М. Драгоманова відводилось правам, реалізація яких створювала базу для становлення громадянського суспільства. Серед них ключове місце займає свобода преси. Як важливий соціально-правовий феномен, вона є передумовою наявності, гарантованості та захисту інших прав і свобод людини. В своїй статті «Старі нужди перед новим царем» він, зокрема, вказував, що у Російській імперії треба «перш за все дати свободу преси, яка може виразити потреби народів» [5].

Водночас, у науковому доробку М. Драгоманова знайшли відображення такі важливі для становлення громадянського суспільства елементи як право на спілки та інші об'єднання, вільну підприємницьку діяльність тощо.

Заслужовують на увагу погляди М. Драгоманова на те, що європейські країни, які в певній мірі зуміли реалізувати «ідеал вільного суспільства», формально проголосивши політичні свободи не досягли бажаного в повному обсязі. Адаптуючи проблему до умов тогочасного суспільства, він відзначав, що коли селянин

не має землі — не має свободи і самоврядування, особливо коли в царстві управляє самодержавний цар, в губернії — самодержавний губернатор. Він був близьким до непересічної істини про те, що збереження людської гідності неможливе лише тільки при зовнішній політичній свободі, вимагається ще і її належна економічна підтримка [6].

Одним з найбільш яскравих сподвижників М. Драгоманова вважається публіцист і правознавець О. Терлецький. Надаючи виключного значення в житті суспільства праву, він відзначав, що лише існування правових норм недостатньо для змін в різних сферах. Так зміни можливі за умов їх впровадження в життя, усвідомлення та виконання членами суспільства. Останні, з точки зору автора, повинні бути власниками, володіти демократичними свободами в рамках «громадівської демократії». Остання, поряд з елементами місцевого самоврядування включала в себе певні інституції громадянського суспільства.

Заслужують на увагу роздуми О. Терлецького щодо взаємовідносин особи і держави, що є важливою складовою розуміння громадянського суспільства. При цьому він дискутував з класичними положеннями Арістотеля щодо того, що людина є істота політична. Розвиваючи їх, представники буржуазного лібералізму, і зокрема О. Конт, проводили думку про те, що держава створена не для боротьби з нею, а для життя в ній. О. Терлецький, заперечуючи ці постулати, проводив думку про те, що суспільство повинно брати участь у формуванні справедливої держави, відстоюючи прогресивні зміни, «а життя сильніше будь-яких політичних і державних систем» [7].

С. Подолинський, який продовжував лінію громадівців, виходив із засади про те, що основою майбутньої демократичної держави повинна бути «громада» — об'єднання людей для виконання виробничих функцій і вирішення громадських справ. Система громад передбачала творити федеративну республіку. Виходячи з цього, громади з одного боку можна визначити як органи місцевого самоврядування, що логічно влітаються в вертикаль державної влади, а з іншого — як певні інституції громадянського суспільства, що реалізували його економічну та політичну функції.

С. Подолинський більше М. Драгоманова відчував на собі вплив марксизму, який в цей час набував поширення в Європі, хоча повністю на його позиції він і не став. Свідченням цього є його оцінка політичної системи і правових норм, які він, на відміну від марксистів, що віддавали повний пріоритет соціально-економічним факторам, відносив до найважливіших в житті суспільства.

Важливе місце займають спроби С. Подолинського історичного осмислення становлення громад, які, як вже вказувалось вище, бачились йому як проміжні ланки у стосунках між державою та особою, виступали своєрідною формою консолідації суспільства [8].

Розвиваючи ідеї ідеального — на основі громад — суспільного устрою, С. Подолинський розвивав ідею формування економічних засад громадянського суспільства. При цьому, піддаючись впливу соціалістичних ідей, він доводить, що в основі організації громад повинна лежати не приватна, а колективна власність.

За радянських часів дещо однобоко, виключно в руслі «революціонерів-демократів» висвітлювалась творча спадщина Івана Франка. Сучасні наукові узагальнення дозволяють розкрити не лише його талант митця, високу економічну ерудицію, а й оригінальні політико-правові погляди.

В дискусії стосовно того, які ідеї були домінуючими для І. Франка — революційні чи еволюційні, — незаперечним є твердження про те, що для нього саме народ є визначальним чинником суспільних змін. Виокремлюючи українське суспільство, яке в умовах Австрійської імперії швидко еволюціонізувало, І. Франко визначає вирішальну роль у його прогресивному поступі саме елементів громадянського суспільства і, зокрема, періодичної преси, політичних партій, росту українського просвітництва, кооперації, підприємництва. Вирішальне місце в цьому процесі відводилось інтелігенції, яка повинна «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійних культурного й політичного життя».

Серед системи цінностей Франко віддає перевагу загальнолюдським. Виходячи з цього, він розвивав думку про пріоритет особистості та можливостей вільної реалізації сфери її приватного життя над державою. Особливу стурбованість викликала в І. Франка марксистська теорія «народної держави», яка, з його точки зору, ляже страшним тягарем на життя кожного індивіда та суспільства. Як зазначають окремі автори, з точки зору І. Франка, у такій державі особистість та суспільство поступляться перед інтересами держави, чезнуть «власна воля і власна думка», а саме «народна держава» зрештою може стати «народною тюрмою» [10].

І. Франко підтримував тісні зв'язки з Західною Європою, проживаючи в Галичині, уважно слідкував за змінами, що там проходили. Формування гам буржуазних відносин зустріло його позитивну оцінку, в першу чергу, тим, що воно проголошувало реалізацію конституційних прав і свобод. Особливі симпатії викликала у нього теорія «природного права», невід'ємною складовою

частиною якої була свобода особистості. Буржуазна ідея «свободи особистості», юридичної громадянської рівності розглядалась як різнопланове явище. З одного боку, розширюється соціальна база виробників та формується підприємницька приватна ініціатива, з іншого — законодавчо закріплюється юридична рівність людей, хоча і не повно, та все ж реалізується важливий принцип рівноправ'я.

Іван Франко знаходить економічне обґрунтування цього явища, суть якого полягала в економічній ініціативі буржуазії, реалізувати яку могли лише вільні люди. В першу чергу в правовому відношенні [11].

В той же час, розуміння І. Франком рівноправ'я йшло далі формальної рівності людей перед законом. Позитивно оцінюючи визнання тодішніми ідеологами права людини, як суб'єкта свободи в буржуазній державі, перенесення центру ваги на пошук засобів і способів охорони особистої свободи та приватної власності від посягань з боку держави, І. Франко чітко відрізняв формальну і фактичну рівність, визнаючи, що в умовах тодішнього українського суспільства досягти їх співпадіння не вдалось.

Близьким до ідей громадянського суспільства був і суспільно-політичний ідеал І. Франка. Будучи переважно соціалістичним за своєю сутністю, він передбачав майбутнє суспільство без держави, як «одне політичне ціле, засноване на певному самоуправлінні». Останнє розглядалось ним як справжнє народовладдя, що реалізовувалось в повній мірі в першу чергу на рівні обшин [12].

Великої уваги питанням національної та політичної свободи та гармонізації суспільства приділяла українська поетеса Леся Українка. Її симпатії явно знаходились на боці громадянського суспільства, яке б забезпечувало рівність і можливість всебічного розвитку особистості. Держава, згідно з її теоретичними баченнями, заснована на насиллі, деспотії, пануванні меншості над більшістю не в змозі забезпечити умови гармонійного розвитку особистості.

Погоджуючись з певною прогресивністю державного утворення у вигляді буржуазної республіки за типом Швейцарської конфедерації, Л. Українка все ж вказує, що надання умов для реалізації прав і свобод не вирішує всіх питань. Економічне насильство, закріплене в «соціально скерованому праві» не дає підстав для їх гармонійного втілення.

Л. Українка у своїх працях, особливо з проблем взаємодії держави, суспільства, особи віддавала перевагу концепції природного права. При цьому ключовим поняттям ставало поняття волі — права кожної людини робити все, що їй заманеться, аби тільки не завдавати шкоди іншим людям. Віддаючи перевагу реалізації прав індивіда, поетеса разом з тим дещо недооцінювала роль сус-

пільства та сформованих в його рамках на основі діючих правових норм елементів стабільності. Народ, з точки зору Л. Українки, повинен виборювати свої свободи [13].

Цікаві роздуми щодо проблем української спільноти та можливостей розвитку елементів громадянського суспільства містяться в роботі відомого дослідника і громадсько-політичного діяча Грицька Коваленка під назвою «Людина і громада. Думки про добро і правду». Аналізуючи переважно історичні сюжети періоду Київської Русі, козаччини він доходить до висновку, що їх занепад у значній мірі був викликаний суперечностями між державою та суспільством. Відсутність права, як стримуючого та регулюючого елементу у відносинах між ними стала з точки зору Г. Коваленка одною з причин їх падіння та розбрату, що за цим слідував.

Вже за умов панування буржуазного ладу, коли починається формування окремих інституцій громадянського суспільства, як одну з причин його недостатньої розвинутості в Україні, Г. Коваленко визначає слабку правосвідомість українського народу та окремі риси нашого менталітету. Зокрема, відзначається, що у чужих товариствах і громадах українці добрі, коректні, додержують статутів, проте коли лиш отримують можливість вільної організації як часто сваряться, не шанують права громади і товаришів, і кожен хоче бути найстаршим. А тому впорядкування громадського життя з точки зору Г. Коваленка є важливою передумовою розбудови Української держави [14].

В теоретичних державно-правових конструкціях кінця XIX — початку XX ст. чільне місце відводилось проблемам дуалізму громадянського суспільства і держави. При цьому пріоритет громадянського суспільства над державою має ключове значення для буржуазної концепції прав людини і громадянина. Природні права людини, і зокрема, рівність перед законом, формальна рівність, право на особисту свободу, включаючи необмежену економічну ініціативу індивідів, право приватної власності і розпорядження нею, згідно з цією концепцією, належать індивідам незалежно від волі держави. Ці права, — як відзначає Й. Благож, — законодавець-державна лише проголошує і санкціонує в конституції та інших законодавчих актах. Що стосується громадянських прав, що реалізуються в рамках державного життя, що призначені для реалізації політичних інтересів, здійснення політичної влади та контролю за нею, створюються державою-законодавцем і надаються громадянинові [15].

Аналізуючи проблему взаємодії держави і громадянина, відомий російський правознавець XIX ст. П. Новгородцев [16] розвивав думку про те, що для того, щоб перетворити станове суспільство з його численними розділеннями на суспільство громадянсь-

ке, побудоване на засадах рівної правоздатності, суверенна держава повинна знищити між собою і громадянами всі посередні ступені врядування і підпорядкувати всіх єдиному і спільному закону. Вона повинна була стати єдиним творцем права і єдиним джерелом суду. Рівність у державі повинна поєднуватись з свободою. Виходячи з цього, об'єднання і зрівняння суспільних елементів обмежене і має своєю кінцевою метою свободу людської особи як природної мети державної єдності.

Богдан Кістяківський, син відомого українського юриста О. Кістяківського, виробив своє непересічне бачення сутності громадянського суспільства. Інтерес уявляють в першу чергу його роботи «Суспільство та індивід», «Сутність державної влади», «Соціальні науки і право». Констатуючи, що на відміну від Західної Європи ідея права не отримала в Україні та Російській імперії в цілому належного поширення, він разом з тим виступав проти сліпого копіювання на національному ґрунті західних зразків.

Важливими є думки Б. Кістяківського щодо свободи особистості, як умови існування суспільства та функціонування держави. Виходячи з власного визначення права, що розглядалось як сукупність норм, що створюють компроміс між окремими вимогами, він розглядає зміст закону в конституційній державі як компроміс між різними інституціями громадянського суспільства — політичними партіями, об'єднаннями, соціальними групами. Результатом такого компромісу є і сама держава.

Б. Кістяківський є одним з визнаних ідеологів теорії правової держави. При цьому, визначаючи необхідність її розбудови та визначаючи шляхи її творення, він впритул підходить до ідеї формування розвинутого громадянського суспільства. Саме воно, з одного боку, створює певну сферу самовизначення особи, в яку держава не має права втручатись, а з іншого — стримує негативні наслідки можливого деспотизму народовладдя. Класичні приклади останнього — античні республіки, що прийшли до занепаду, диктатура якобінців епохи Великої Французької революції тощо.

Цінною є думка Б. Кістяківського про те, що «всяка політична держава природна, і в силу внутрішньої необхідності завжди приводить і повинна привести до анархії. Там, де весь правопорядок держиться тільки кількістю і турботами органів влади, а активне відношення до нього суспільства обмежується, там завжди повинен наступати наступний момент, коли старий правопорядок буде ліквідовано, а новий ще не буде створено» [17].

Звертаючись до проблем громадянського суспільства, Б. Кістяківський разом з тим усвідомлював, що для тодішньої Російської імперії дане питання знаходиться на етапі раннього формування.

Роздумуючи над проблемами правової особи, як складового елементу його існування, він вказував, що «особи, дисциплінованої правом і стійким правопорядком, і особи, яка наділена всіма правами і вільно користується ними, чужі для свідомості нашої інтелігенції» [18].

Напередодні, а особливо після першої світової війни, отримали поширення теорії, в яких обґрунтовувалась думка щодо шкідливості рівноправ'я та необхідності визначення привілейованого статусу окремих груп. Класичним прикладом цього стали «расова теорія» Гобіно, ідеї «соціальної селекції» Ляпуша, нарешті відомі теорія Ніцше. Одночасно з запереченням рівності людей ширилась критика демократичного устрою, нежиттєздатності парламентів та інших форм народного представництва.

При цьому різні ідеологи виокремлювали різні соціальні верстви, що повинні були визначати обличчя суспільного розвитку. Для прикладу можна взяти хоча б теоретичні пошуки Сореля, елітою для якого було звільнене від згубного впливу інтелігенції робітництво, чи Парета, якого називали «Карлом Марксом буржуазії». В цей період в світовій політико-правовій думці пріоритет віддавався проблемам сильної національної держави, чому не останньою причиною став розпад імперій, що став реальністю.

Микола Міхновський — один з яскравих представників національно-державницької течії українського руху, головну увагу приділяв національно-державницьким проблемам, хоча ключовим питанням його творчості була ідея самостійності України [19]. Саме з нього ідея незалежності України та розбудова власної держави депо перекрила не так гостро пов'язані з національними суперечностями взагалі та Російської імперії, зокрема, проблеми розбудови громадянського суспільства.

М. Грушевський, якщо значна частина дослідників відносить до так званого ліберально-федеративного напрямку, визначав національне питання як одне з найгостріших для тогочасного українського суспільства. Незважаючи на певну генезу власного розвитку в бік потреби творення незалежної Української держави, він все ж залишився федералістом.

Як і значна частина тих, кому не на словах, а на ділі довелося розбудовувати елементи української державності періоду визвольних змагань 1917 – 1920 рр., він в своїх теоретичних узагальненнях віддав пріоритет проблемам державного устрою. Проблеми становлення громадянського суспільства, враховуючи умови військового часу, вирішувались в другу чергу чи в окремих своїх елементах.

Як і значна частина своїх сучасників, він розглядав досліджувану проблему через призму «української ідеї». Вона розглядалась

на обмеженому фоні децентралізації держави, переходу України від імперської провінції до автономії, від неї до дисертації, а згодом і незалежності. В його поглядах ідеї демократизму розглядалися через свободу особи як складової частини суспільства. Аналізуючи ключові поняття «народ, суспільство, держава», М. Грушевський на перше місце ставить народ, а далі особу, як складову частину суспільства в цілому і громадянина зокрема [20].

В. Липинський — один із засновників державницької школи в українській політико-правовій думці визначав виключне значення держави, в першу чергу, національної в житті тогочасного українського суспільства. Дослідники творчості В. Липинського виділяють 2 суттєво відмінних періоди його творчості. Перший — демократичний — охоплює період 1908 - 1919 рр., другий — консервативно-монархічний (гетьманський) — 1920 - 1929 рр. З точки зору вивчення проблеми громадянського суспільства ключове значення має саме перший період, коли В. Липинський був прихильним до ідей представницької демократії. Його відхід до ідей конституційної монархії, в першу чергу, вочевидь був пов'язаний з розчаруванням щодо поведінки значної частки українського населення, яке в період визвольних змагань підтримало більшовицькі гасла. Причиною цього був як низький рівень національної свідомості, відсутність чіткої правосвідомості, так і нерозвинутість як можливих консолідуючих факторів елементів громадянського суспільства. Відсутність народної підтримки, нерозвинутість демократичних інституцій стали причинами відходу В. Липинського від ідей демократичного устрою до ідей «гетьманської держави». Елементи громадянського суспільства в ній обіймали другорядне значення, хоча український народ відіграв вирішальну роль у легітимізації потенційної влади [21].

Державне булівництво, безперечно, для В. Липинського знаходилося на першому плані. Водночас, він чітко усвідомлював потребу в рівнозаві між громадянином, суспільством та державою.

Водночас у В. Липинського помітне негати́вне ставлення до демократії. З його точки зору за цих умов виникає «хаотичний суспільний конгломерат», яким починає правити теж «хаотичний конгломерат активних одиниць», об'єднаних в політичні партії. Ключовою ж для Липинського була ідея — «класократії» — пов'язаної з земельною власністю еліти, яка повинна побудувати Трудову монархію. Остання, однак, не повинна бути диктаторською, а базуватись на «гармонійному взаємовідношенні між державою і громадянством, між тими, хто править, і тими, ким правлять». В основу такого єднання, з точки зору Липинського, повинні бути покладені ідеї хліборобства [22].

Закінчуючи короткий огляд генези ідеї громадянського суспіль-

ства в політико-правовій думці України на рубежі XIX — початку XX ст., слід зробити декілька висновків.

Даний період в рамках всієї України — її східних і західних областей — став періодом започаткування елементів громадянського суспільства. Формуються і розпочинають активну діяльність перші легальні політичні партії, в тому числі і національні українські, активно проходить реформування економіки, в першу чергу перерозподіл землі між її власниками. Широких масштабів набуває підприємницька діяльність.

Зміни в державному устрої створили хоча і обмежені можливості контролю суспільства за монархічною владою, котра хоч і надзвичайно повільно, все ж розвивалась в напрямку конституціоналізації.

Формою виразу інтересів суспільства стала періодична преса. Лише протягом 1900 – 1905 рр. число друкованих видань в Україні збільшилося майже в 6 разів.

Така суспільно-політична та соціально-економічна ситуація в державі вимагала від правників закріплення позитивних демократичних зрушень. Не випадково, що саме за таких умов вивчення проблем правової держави та громадянського суспільства значно активізувались.

Відносно української політико-правової думки вивчення даних проблем мало свою специфіку. Першочергове значення в ній відводилося проблемам національного державотворення (федерації, автономії, незалежної держави), а громадянське суспільство розглядалося переважно як складова частина та каталізатор цих процесів. З іншого боку, на шляху до свободи, що особливо активізувався за умов революцій, перевага віддавалась не суспільству в цілому, а окремим суспільним групам, соціально-правове становище яких вважалося незадовільним. На цьому фоні здоровим ідеям громадянського суспільства, заснованим на ідеях соціального партнерства, національного відродження і приватної власності, все частіше протистояли марксистсько-ленінські ідеї класової ворожнечі, ліквідації експлуататорів, встановлення диктатури пролетаріату з повним підпорядкуванням їй суспільства. Певною мірою це справляло вплив на політико-правову думку, хоча переважна більшість українських правників не підтримала ідей більшовизму.

Досвід національно-державного будівництва українського народу 1917 – 1920 рр. сприяв розумінню суспільством і науковцями доцільності розбудови демократичного суспільства, в якому б реалізовувався принцип верховенства права і неухильно дотримувались права людини і громадянина. Та відведеного історією часу виявилось мало, а хвиля насилля, що прийшла за цим, надовго

відкинула політико-правову думку від розуміння перспектив громадянського суспільства.

Література

1. Науменко В. П. Александр Фёдорович Кистяковский и украинство (к 30-летию со дня смерти его). — М., 1915. — С. 3 – 4.
2. Скакун О. Ф. Политические и правовые взгляды А. Ф. Кистяковского // Проблемы правоведения. — 1985. — Вып. 47. — С. 57 – 62.
3. «Вільна Спілка» — «Вольный Союз». Спроба української політико-соціальної програми / Збір і пояснення М. Драгоманова / Андрусяк Т. Шлях до свободи. — Львів: Світ, 1998. — С. 123 – 189.
4. Андрусяк Т. Шлях до свободи ... — С. 52.
5. Драгоманов М. П. Старые нужды перед новым царём // Собр. полит. сочинений. — Париж, 1906. — Т. 2. — С. 871.
6. Сокуренько В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. — Львов: изд. ЛГУ, 1966. — С. 105 – 106.
7. Сокуренько В. Г. Демократические учения ... — С. 231.
8. Подолинський С. Про хліборобство. Розмова третя. Як це земля поділена і як би треба її держати. — Відень, 1877. — С. 153, 165 – 167, 171.
9. Подолинський С. Про хліборобство ... — С. 112 – 116.
10. Див., наприклад: Скиба В. Й., Горбатенко В. П., Туренко В. В. Вступ до політології. — К.: Основи, 1996. — С. 328 – 332.
11. Избранные общественно-политические и философские произведения украинских революционных демократов XIX века. — М., 1955. — С. 301 – 305; Франко І. Твори в 20-ти томах. — Т. 19. — С. 176.
12. Див. детальніше: Скакун О. Ф. Иван Франко. — М.: Юридическая литература, 1987. — С. 58 – 68.
13. Шульжиско Ф. П., Наум М. Ю. Історія вчень про державу і право. — К.: Юринком, 1997. — С. 122 – 124.
14. Коваленко Г. Людина і громада. Думки про добро і правду. — К.: Вік, 1996. — С. 15 – 18.
15. Благож Й. Формы правления и права человека в буржуазных государствах. — М., 1985. — С. 81 – 82; Тимошенко В. І. Правова держава: теоретично-історичне дослідження. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 122.
16. Новгородцев П. Введение в философию права. II. Кризис современного правосознания. — М., 1909. — С. 237 – 238.
17. Кистяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. — 1990. — №5. — С. 153.

18. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. — М., 1916. — С. 480.

19. Міхновський М. Самостійна Україна. — Київ-Львів, 1991. — С. 18 – 19.

20. Грушевський М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии. — Спб, 1907. — С. 8 – 10.

21. Липинський В. Листи до братів-хліборобів (Про ідею і організацію монархізму). Писані 1919 – 1926 рр. — Відень, 1927.

22. В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — Київ-Філадельфія, 1994. — С. 267 – 276.

*О. М. Головка, кандидат історичних наук
(Університет внутрішніх справ)*

КОМПЕТЕНЦІЯ МІСЦЕВИХ РАД ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ПРАВОПОРЯДКУ В УКРАЇНІ

(серед. 40-х — серед. 50-х рр.)

У державному механізмі правоохоронні функції віднесено до компетенції спеціально утворених структур. Разом з тим, самотужки правоохоронні органи розв'язати у повному обсязі покладені на них завдання не зможуть. Для цього їм необхідно тісно і на правовій основі взаємодіяти з іншими державними інститутами, а також громадськими організаціями, як й іншими елементами громадянського суспільства, співпрацювати з окремими громадянами. В сучасних умовах особливого значення набуває спрямована на забезпечення законності та правопорядку діяльність місцевих органів державного управління та системи місцевого самоврядування. В радянський період функцію місцевого державного управління здійснювали Ради.

Закінчення Другої світової війни призвело до радикальних змін у державно-правових системах окремих країн і світової спільноти в цілому. СРСР випала особливо важка доля в цій найстрашнішій в історії людства кривавій драмі. Серед його суб'єктів, що найбільш постраждали, була Українська РСР. Її втрати у війні, як людські, так і матеріальні загальновідомі.

Тут набували особливої гостроти проблеми забезпечення законності та правопорядку, зокрема громадської безпеки — адже територія України повністю перебувала під німецько-фашистською окупацією, а окремі місцевості по декілька разів ставали ареною кровопролитних битв. Громадянська війна, що спалахнула на Західній Україні, ставала потужним чинником, що спричиняв порушення норм